

ESSAY

Skjebnen til de nordnorske jødene har fått lite oppmerksomhet

Historien lever i bygninger og steder, også når den søkes glemt. Ingen fortalte meg at hytta vi brukte i oppveksten, var en del av den første konsentrasjonsleiren på norsk jord, skriver Kjetil Ansgar Jakobsen.

Sydspissen: Motivet er fra sommeren 1941. Senere ble det bygd nok en fangebrakke og en kommandantbolig. Etter krigen ble synlige spor etter leiren fjernet. Maleriet er av Thorleif Marcussen og henger på Tromsø Forsvarsmuseum. (Fra boken: Da byen ble stille av Henrik Broberg.)

Av Kjetil Ansgar Jakobsen, Historieprofessor

18/06/2021 00:05

Åtti år har gått siden de første massearrestasjonene av jøder i Norge fant sted. Den 18. juni 1941 ble de mannlige jødene i arbeidsfør alder i Tromsø og Narvik, i alt 14 personer, internert i konsentrasjonsleiren Sydspissen i Tromsø. De aller fleste av dem slapp aldri fri og ble deportert til Auschwitz halvannet år senere. Disse arrestasjonene skulle vise seg å være begynnelsen på holocaust i Norge.

Skjebnen til de nordnorske jødene har fått lite oppmerksomhet nasjonalt. Det viktigste bidraget er *Da byen ble stille*, Henrik Brobergs bok fra 2014 der jødene i Tromsø er tema. Fokuset i historieskrivningen om det norske holocaust har ligget på Oslo og Trondheim og på de store jødeaksjonene som fant sted høsten 1942. Den relative glemselen skyldes ikke at grusomhetene var mindre nordpå. Hovedgrunnen er tvert imot at det jødiske samfunnet i Nord-Norge ble utslettet. Ingen jøde kom tilbake til Tromsø i 1945 for å gjenåpne den provisoriske synagogen. Ingen så til at historien om jødene i nord ble skrevet.

I historien om jødeforfølgelsene i Norge er de nordnorske erfaringene viktig for helhetsbildet. Uten å ta de første massearrestasjonene i betraktning forstår man ikke helt «logikken» og mønsteret i jødeforfølgelsene. De nordnorske jødene ble tatt før jødene i Trøndelag. Da jødene på Østlandet ble arrestert i oktober og november 1942, satt de fleste jødene i det øvrige Norge allerede i fangenskap. Det var bestemte grunner som gjorde at forfølgerne begynte i nord og arbeidet seg sørover.

Sydspissen

Arrestasjonene den 18. juni markerte innvielsen av den første konsentrasjonsleiren som ble reist for politiske fanger på norsk jord. Sydspissen fangeleir ble til ved at et hytteområde på et nes helt sør på Tromsøya ble gjerdet inn og stengt av med piggråd, slik at leiren bare hadde innsyn fra sjøen. Hyttene ble annektert for ulike formål, samtidig som det ble bygget fangebrakker og satt opp vaktårn.

Forundringen var stor blant lokalbefolkningen i Tromsø da monstret reiste seg. Karl Fjærvoll forteller:

«Så vart dette hytteområdet hegna inn med piktråd, og så tok dei til å sette opp brakkar – fangebrakker og til slutt vaktårn. Først då tok folk til å ane kva dette egentlig var for noko. Det var ein fangeleir – kjenningsmerke på at vi hørte til det Stor-tyske Riket. På nokre få dagar kom det inn 105 personer, frå Kirkenes og ned til Bodø-kantane. Desse fangane gjekk seinarere under namn av 18. juni fangene.»

Etter krigen ble Sydspissen leir revet, etter et mellomspill som interneringsleir for mistenkte landssvikere. Tromsø-folk fikk hyttene tilbake, med de ombygginger og påbygninger som var gjort. En av hyttene tilhørte steinhugger Anton Sjølin, som var bestefar til en barndomsvenn av meg. Under krigen tjente Sjølin-hytta som bolig for fangevokterne, og ble derfor bygget kraftig ut av slavearbeiderne. Vi brukte hytta mye i oppveksten og jeg undret meg over dimensjonene. Det finnes ingen kjente fotografier av Sydspissen konsentrasjonsleir, men

Thorleif Marcussen, som selv var fange der, har laget et maleri som viser leiren i 1941. Her troner den hvite Sjølin-hytta midt i bildet, slik den så ut før utvidelsen.

I min ungdom hadde byen vokst og hytteområdet var blitt boligfelt. Sjølin-hytta var blitt en anakronisme og ble lite brukt av de voksne. Kameraten min og jeg slo plenen og tok oss av vedlikehold i sommermånedene, og vi hadde nerdete tenåringsfester i hytta, som hendig nok hadde en egen molo der vi kunne fortøye båten. Jeg undret meg over hvorfor det mot sjøen sto en svær betongkloss med et gjengrodd hull i. Først da jeg leste Brobergs bok fra 2014 om Tromsøs jøder, forsto jeg at hakekorsflagget hadde stått plantet her og vaiet over leiren ved innseilingen til Tromsø by. Moloen som lå så fint til for oss, var blitt bygget under krigen av fanger som året gjennom ble tvunget til å lempe stein for hånd i det iskalde vannet.

Ingen fortalte meg hva slags område Sydspissen var, men det var noe merkelig med atmosfæren der. Historien lever i bygninger og steder, også når den søkes glemt.

Slaktetider

Min venns familie eide også bygården Kirkegata 10, og også der svingte vi malerkostene om somrene for god betaling. Det gikk mye maling med til den gamle trebygningen, og særlig til uthusene i bakgården. Gårdens historie kjente jeg ikke, men fra 1927 til 1941 var den utleid til Meyer Leib Shotland som bodde der med familien og drev forretningen A/S Bekledningsmagasinet. Det ligger snublesteiner der nå, som påminnelse om Meyer Leib, Rosa, Salomon og Eva Shotland. Alle fire ble myrdet i Auschwitz i 1943. Meyer var rabbiner i Tromsø. Salomon Shotland var en av de unge mennene som ble arrestert og ført til Sydspissen leir den 18. juni 1941. Salomon og broren Isak var kjente idrettsprofiler i byen, smarte fotballspillere med ekstrem hurtighet. Salomon ble nordnorsk mester på 100 meter sprint i 1926, med tiden 11,8 sekunder. Isak spilte tretten sesonger på TILs A-lag i fotball, ble nordnorsk mester i 1931 og har visstnok fortsatt klubbrekorden på 60 meter med tiden 7,5. Også Isak, hans kone Eva Glick og deres halvannet år gamle sønn ble myrdet i Auschwitz.

Den eneste etterkommeren av rabbiner Meyer Leib Shotland som overlevde krigen, var Jan Shotland. Han var Isaks sønn fra et tidligere forhold. Min store hobby i oppveksten var sjakk og jeg ble kjent med Jan i sjakkklubben, hvor han var et fast innslag. Jan var en mild og snill mann som bar på en forferdelig historie og som slet med nervene. Da jeg kom inn i klubben, var det bare gestene igjen av det store sjakktalentet han skal ha vært i ungdommen. Men Jan drømte fortsatt om den store offerkombinasjonen, ofret brikke etter brikke mens han mumlet sorgmodig: «Hva er vel ei pølse i slaktetider?» Sjakk matt ble det bare sjeldent.

Familieselskap: Bursdagsfeiring hos Shotland i Kirkegata 10 ca. 1938. Fra venstre: Hertz Caplan, Solveig Sakolsky, Solly Caplan, David Fischer, Herman Fischer (fremst), Sarah Caplan (bakerst), Eva Shotland, Rebekka Sakolsky, Sellik Sakolsky, Meyer Leib Shotland, Rosa Shotland (fremst), Bergjiot Smith, Isak Shotland, Herman Smith, Tordis Kjellmann. Lengst til høyre står Meyers Leibs bror som også het Isak Shotland. Fotograf var trolig Salomon Shotland, siden han mangler i bildet. Både vertskapet og de fleste av gjestene ble myrdet i 1942 eller 43. Fotografen og elleve av personene på bildet døde i Auschwitz. (Jødisk Museum Trondheim)

Det lå en tragisk ironi i at den siste jøden fant sitt hjem i sjakkklubben. Før krigen var Tromsø sjakk- og bridgeklubb et møtepunkt for det jødiske miljøet, nesten alle mannfolkene spilte bridge og sjakk. Da krigen kom til Norge, hadde klubben åtte jøder blant sine betalende medlemmer. Det var Jakob og Daniel Caplan, Herman Hirsch Fischer, Moritz Klein, Isak og Salomon Shotland, Herman Smith og Selik Sokolsky.

Syv av de åtte ble arrestert av okkupantene og deres norske medhjelpere den 18. juni 1941, bare Isak Shotland gikk fri inntil videre, da han hadde flyttet til Harstad. Hermann Fischer var den eneste som unngikk å bli deportert til Auschwitz, noe som trolig skyldtes at hans kone var ikke-jødisk og barna derfor bare halvt jødisk. Fischer døde i juli 1945, sterkt svekket etter år i fangenskap.

Vi unge sjakkspillere visste ingenting om redslene som bare en generasjon tidligere hadde rammet klubben. Min interesse for Tromsø-jødernes skjebne ble vakt da jeg som voksen fikk vite hva slags historie Jan Shotland bar med seg.

Tatt av Barbarossa

I Nord-Norge hadde andre verdenskrig en annen karakter enn i landet for øvrig, for landsdelen var oppmarsjområde for angreps- og utryddelseskrigen mot Sovjetunionen og fikk

smake mer av østfrontens brutalitet. Det begynte allerede i februar 1941, da den mektige SS-sjefen Heinrich Himmler tok med seg rikskommissær Terboven og politilederne Wilhelm Rediess, Heinrich Fehlis og Jonas Lie på en ni dagers inspeksjonsreise i Nord-Norge. Det var trolig på denne reisen at Himmler orienterte Josef Terboven om «operasjon Barbarossa», den forestående invasjonen av Sovjetunionen. Hensikten med reisen var å undersøke hvordan landsdelen kunne sikres bedre for tyskerne med tanke på at Sovjetsamveldet også skulle angripes fra det nordlige Norge. Arrestasjonen av de voksne mannlige jødene i Nord-Norge var et av tiltakene, noe som ble gjennomført kort tid før «Barbarossa» ble iverksatt i juni 1941. Sørpå hendte det at jøder som ble arrestert tidlig i krigen, ble sluppet fri igjen. Slik var det ikke i Nord-Norge. For okkupantene var jøder per definisjon fiender og de ville ikke ha jødiske menn i stridsdyktig alder gående fri i oppmarsjområdet for kampen mot bolsjevikene. Jødene på Sydspissen satt i en dødsfelle.

Døde i Auschwitz: Isak Shotland, hans kone Eva (født Glick) og deres sønn Harry Simon, født 24. august 1941. Alle døde i Auschwitz. Eva og lille Harry Simon ble sendt rett i gasskammer da de ankom leiren den 3. mars 1943. Isak var da alt død, sparket i hjel av vokterne. (Jødisk Museum Trondheim)

Historikeren Fredrik Fagertun har beregnet at det ved krigens begynnelse bodde 54 personer i Nord-Norge som ut fra nazistenes definisjoner var «fulljøder» og som derfor risikerte deportasjon og drap. Mange hadde tilknytning til Tromsø, der det i 1935 ble etablert en egen improvisert synagoge. Av de 54 ble 35 deportert til Auschwitz, noe som vil si at to av tre nordnorske jøder ble drept. Dødsraten er dobbelt så høy som i Norge som helhet.

Forklaringen er at arrestasjonene skjedde tidlig i krigen og uten forvarsel. Deretter gjorde geografiske avstander, og det faktum at de fleste mennene satt fengslet, det vanskelig for øvrig familie å unnslipe. Få nordnorske jøder overlevde krigen, enda færre vendte tilbake.

Tromsø og nabobyen Narvik var Nord-Norges største byer i 1940 og de fleste jødene i landsdelen bodde her. Ni jøder fra Tromsø og fem fra Narvik ble internert på Sydspissen i juni 1941, sammen med profilerte antinazister, kommunister og lokale ledere for Arbeiderpartiet og fagbevegelsen, fra Bodø i vest til Kirkenes i øst. Blant de 14 jødene var det en lege, Oskar Bernstein. Han klarte å komme fri ved å simulere alvorlig sykdom og ble senere smuglet til Sverige av motstandsbevegelsen. Enkelte fanger har fortalt om forholdene. Sydspissen skilte seg fra andre konsentrasjonsleirer i Norge ved at vokterne i hovedsak var Waffen-SS, noe som bidro til særlig brutal fangebehandling. Motstandsmannen Jendal Antonsen skriver at hans gruppe ble slått, sparket og plaget en hel natt da de ankom leiren. Nordlys-redaktøren Ingvald Jaklin, som var blant dem som ble tatt som gissel den 18. juni, forteller om leiren i et tilbakeblikk sommeren 1945. Han beskriver det som en lettelse da han senere ble overført til Grini. Det fremgår av Ingvald Jaklins beretning at ingen andre fanger ble så systematisk og sadistisk mishandlet som jødene. Jaklin forteller at han slet med å sove første natt i leiren fordi en bande voktere «raste gjennom korridorer og herjet inne i jødecellene». Nordlys-redaktøren forteller om umenneskelige straffer for bagateller. En jøde som ble tatt for å ha prøvd å smugle ut et brev, måtte løpe i ring i tre til fire timer med tunge stener i fanget. En annen ble stilt for standrett og dømt til døden da vokterne fant noen sigarer i senga hans. De øvrige jødene ble satt til å grave en grav for ham, mens mannen ble tvunget til å vaske brystet, «slik at kulene lettere trengte gjennom». Da graven var ferdig, ble mannen «benådet», noe vokterne fant festlig. Jødene som ble utsatt for denne mishandlingen, var ikke hjemmefrontkrigere som Jendal Antonsen, de var helt vanlige sivilister.

Sydspissen er lite beskrevet i forskningen. Jeg har imidlertid funnet en øyenvitneskildring som beskriver konsentrasjonsleiren Sydspissen fra et helt annet og uventet perspektiv. Skildringen tar oss fra nordnorsk lokalhistorie til de øverste maktsirkelene i det tredje riket.

Reise til Norge

Den tiende juli 1941 ble Sydspissen leir besøkt av en fremgangsrik tysk arkitekt. Hans Stephan kom som stedfortreder for det tredje rikets sjefarkitekt, Albert Speer, og han skildret det han så, i en illustrert reiseskildring som trolig var tiltenkt Speer. Stephan var nestleder på kontoret til Speer, som ledet omformingen av Berlin til verdenshovedstad og nasjonalsosialistisk utopi. Stephan var også en dyktig fotograf og tegner, og han var kjent som en begavet humorist. Under arbeidet med «verdenshovedstad Berlin» skildret han prosjektet i selvironiske tegninger. Mange år senere, i 2008, ble Stephans vitsetegninger fra krigsårene publisert i bokform.

Albert Speer var den kunst- og arkitekturinteresserte førerens særlige favoritt og hadde stillingen som Generalbauinspektor – generalbyggeinspektør – for Berlin. I 1941 ble Speers portefølje utvidet til også å gjelde germanernes mytiske hjemland: Norge. Dermed var det oppstått en vakker symmetri i Speers portefølje. Med entusiastisk støtte fra føreren selv, skulle Speer sette nasjonalsosialismens ideer om arkitektur, byplanlegging og samferdsel ut i livet, både i den moderne «verdenshovedstaden» Berlin, og i stammens urhjem: Norge. Speers kontor behersket nå både fremtidsbyen Berlin og fortidsriket Norge. Speer fikk blant annet i oppgave å formgi en helt ny tysk by ved Trondheimsfjorden. Byen, som i dokumenter omtales både som Nordstern og Neu Drontheim, skulle ha 300 000 tyske innbyggere og være hovedbase for den tyske flåten, slik Singapore var det for den engelske Stillehavsflyten. I Rikskanselliet i Berlin, som Speer hadde bygget for Hitler, ble det, forteller Ketil Gjørme Andersen, satt opp en 48 kvadratmeter stor modell av Trondheimsområdet slik at føreren og hans sjefarkitekt sammen kunne planlegge sin nye metropol, et arbeid de begge elsket.

Speer ville naturlig nok begynne med en grundig inspeksjonsreise i sitt nye rike. En detaljert plan ble lagt for reisen som skulle foregå med bil og fly sommeren 1941.

Generalbyggeinspektøren skulle besøke de krigsskadede byene og tettstedene i det nordlige Norge for å planlegge gjenreisningen. Sverre Pedersen, arkitekten og byplanleggeren som ledet Brente steders regulering, det norske plankontoret for gjenreisningen, skulle følge med på reisen. Det ble lagt en detaljert plan som også hadde rom for fornøyelser. Speer likte å stå på ski og det var planlagt sommerskikjøring på isbreene i Lyngsalpene, den ville fjellkjeden nord for Tromsø.

Den syvende juni ringte imidlertid Adolf Hitler til Speer og ga ham ordre om å avlyse norgesreisen. Sikkerhetssituasjonen i Nord-Norge var for usikker til at «den uerstattelige Herr Speer» kunne sendes dit. Angrepet på Sovjetunionen var umiddelbart forestående og Hitler fryktet at England skulle svare med et motstøt i Nord-Norge for å svekke tyskernes

stilling på Kolahalvøya og i Finland. Derfor ble det isteden Speers høyre hånd Hans Stephan som kom til å reise. Som reisefølge hadde han en annen ung planlegger, Edgar Luther, som var sjefarkitekt ved Rikskommisariatet i Oslo.

Det har så langt ikke vært mulig å finne den offisielle rapporten som man vet at Stephan skrev til Speer. I et privatarkiv i Tyskland ligger det derimot en 180-siders illustrert reiseskildring kalt *Reise Nach Norwegen* – Reise til Norge. Stephan skrev trolig boken som en personlig gave til sjefen sin, til trøst for norgesreisen som gikk i vasken på grunn av at føreren ville invadere Sovjetunionen.

Stephan skriver presist og godt om Norges land og folk, men *Reise til Norge* er ubehagelig lesning, til tross for, eller snarere på grunn av, den kjekke og muntre tonen. To karrierebevisste unge menn av det selvutnevnte herrefolket kjører åpen Mercedes gjennom det utbombede Trøndelag, Nordland og Troms, klager over maten på hotellene, fester og turer, flørter og jakter på eksotiske fotomotiver, særlig samejenter. Jeg fikk assosiasjoner til den norske tv-serien *Exit*, med sine skildringer av festglade gutter som mener seg å stå over alle lover i kraft av sin dyktighet og som er blinde for hvordan de virker inn på andre mennesker. Det mest interessante med Stephans tekst er ofte hva forfatteren ikke nevner og ikke skjønner, intelligensen til tross.

Sverre Pedersen gjorde et godt inntrykk på Stephan både personlig og faglig, men den norske byplanleggeren var ikke nazist og ønsket ikke å bruke sommeren til å studere krigsherjede norske byer og tettsteder i selskap med to tyskere, hvorav ingen var Albert Speer. Pedersen unnskyldte seg med at han hadde flyskrekk og bilsyke og derfor hverken kunne fly eller kjøre bil. Det er uklart om Stephan forstår at Pedersen holder dem for narr. Stephan har i det hele tatt liten innsikt i hvordan den brutale makten han representerer, virker på de menneskene han møter.

Hans Stephan kom til Norge med drømmer i bagasjen. Oppgaven var å legge planer for omformingen av Norge til et nasjonalsosialistisk idealsamfunn. Slik man så det ved Speers kontor, kunne utopien formes med fysisk planlegging: Moderne kommunikasjoner, byplanlegging, ny arkitektur og rasehygiene var de sentrale komponentene. Nordmennesenes status som germansk urfolk gjorde det viktig å lete opp og løfte frem norske byggetradisjoner og inkorporere dette i det nasjonalsosialistiske uttrykket som det var Speer-kontorets ansvar å dyrke frem. Stephan liker den enkle og funksjonelle nordnorske trearkitekturen og berømmer den lokale tyske byggeledelsen i Tromsø for at de tilpasser seg denne. Han fremhever NRK-bygget sør på Tromsøya og fangeleiren Sydspissen rett ved som eksempler på god trearkitektur skapt under tysk ledelse ut ifra norske tradisjoner. I fangebrakkene har

man riktignok måttet krympe vinduene, slik at de er for små til at et hode kan passere. Gjennom vinduene ser Stephan inn på støvlene til de sovende fangene. En underoffiser på vakt, «en gemyttlig østerriker», forteller Stephan alt han vil vite om Sydspissen leir. Om kvelden spiser de tilreisende arkitektene middag med byggeledelsen og blir servert utmerkede viner fra hærens lager.

Stephan skriver at det sitter 60 politiske fanger i leiren, og at den er under utbygging for å kunne ta imot flere. Det virkelige tallet var langt høyere, og Stephan nevner ikke at mange av de innsatte er jøder. En av anekdotene er imidlertid avslørende. Den tyske observatøren finner fangenes matvaner kuriøse. Fangene er satt til hardt kroppsarbeid; de bygger vei fra leiren og inn til Tromsø by, men takker likevel nei til «god tysk soldatkost» og forlanger fisk. Så nå får de kokt fisk og poteter hver dag, noe Stephan finner fornøyet. Nordlendinger er vant med å spise fisk. Men når de nekter å spise tysk stridsproviant, skyldes det sannsynligvis at mange av dem er jøder. Stephan nevner ikke dette. Skriver han i et slags kodespråk? Regner han med at leseren vil skjønne at når slavearbeidere takker nei til kraftig tysk soldatkost, satt inn med svinefett i ulike varianter, og heller vil spise kokt fisk hver dag, så skyldes det at de er jøder? Eller er han ikke oppmerksom på forholdet? Ser han ikke eller vil han ikke se?

Jødene på Sydspissen og det helt store bildet

Masseinternering av jøder var noe nytt sommeren 1941. I Tromsø ser man på mikroplan det som skulle bli mønsteret i det europeiske holocaust: Det er en nøye sammenheng mellom «operasjon Barbarossa» og utryddelsen av Europas jøder. En av de viktigste debattene i holocaustforskningen dreier seg om hvor rett eller kronglete veien til gasskamrene var. Var holocaust et planlagt forløp som gikk tilbake på en intensjon som Hitler og andre toppledere i det tredje riket hadde hatt siden før krigen om å utrydde Europas jøder, eller justerte man mål og metoder ettersom situasjonen endret seg? I dag tilsier forskningssituasjonen at det før angrepet på Sovjetunionen i 1941 ikke fantes noen systematisk plan for å drepe jødene i Europa. Planene gikk på ut på å skape et jøderent Stor-Tyskland gjennom forfølgelse og fordrivelse, enten til områder øst for Ural eller til den franske kolonien Madagaskar. Ettersom de tyske armeene kjempet seg østover, kom for første gang virkelig store jødiske befolkningsgrupper under tysk kontroll. Den såkalte «Generalplan Øst» tilsa at både den jødiske og den slaviske befolkningen i Polen og den europeiske delen av Sovjetunionen skulle myrdes, fordrives eller slavebindes. Gjennom en politikk for *kolonial avmodernisering* (Timothy Snyder) skulle den østlige delen av det europeiske kontinentet omgjøres til et slags germansk Midtvesten, et nybyggingsområde for renrasede nasjonalsosialister. Første verdenskrig ble kjempet for å gjøre Tyskland til et globalt

kolonirike som England, der solen aldri gikk ned. Den andre verdenskrig handlet derimot snarere om å gjøre Tyskland til en kontinentalmakt som USA, med nybyggerland i øst, slik USA hadde det i vest. Germansk livsrom i øst var Hitlers hovedplan. I denne strategien var nordmenn, med sin høyverdige biologi, tiltenkt en viktig rolle som væpnede nybyggere i øst. Norske frivillige til Waffen-SS, kalt «frontkjempere» i nazipropagandaen, ble lovet jord i øst, som «vernebønder» ved Stor-Germanias grenser.

Generalplan Øst mistet sin relevans ettersom fremgangen østover stanset og de tyske styrkene kom på defensiven. Dermed kunne ikke Øst-Europas store jødiske befolkning fordrives noe sted og fokuset kom til å ligge på utryddelse av jødene der de var. Det okkuperte Polen ble nazistenes dødsmarker og også de vesteuropeiske jødene ble transportert dit for å drepes. Utopien om det jødefrie Europa erstattet drømmen om germansk «livsrom i øst». Jødeutryddelsen ble definert som krigens mål ettersom de opprinnelige målene måtte oppgis.

De mannlige nordnorske jødene fikk en skjebne som ligner jødene øst i Europas ved at de ble arrestert og internert i forbindelse med operasjon Barbarossa i 1941. For de øvrige norske jødene slo virkningene av den tyske krigføringen og utryddelsespolitikken i øst først inn høsten 1942, da de som ikke lyktes i å flykte, ble arrestert og deportert til dødsmerkene øst i Europa. Samme skjebne rammet jødene på Sydspissen som endte i Auschwitz etter mellomopphold i leirer lenger sør i Norge, som Falstad, Grini og Berg.

Glemselens by

Hans Stephan ville ikke se hva som foregikk på Sydspissen. Andre ville ikke huske. Etter krigen hadde ikke Tromsøs befolkning noe behov for å minnes det de hadde vært vitne til. Synlige spor etter leiren ble fjernet og ingen voksen fortalte hva slags grunn vi sto på og hva slags historie hytta vi brukte, hadde. På skolen lærte vi om holocaust og vi fikk Herman Sachnowitz' *Det angår også deg* som klassesett. Boken gjorde dypt inntrykk. Samtidig var det som om folkemordet var blitt abstrahert vekk, vi fikk følelsen av at det hadde skjedd langt vekk, i Oslo og i Polen, ikke i vår egen småby og med våre nære slektninger som vitner. Aldri tenkte jeg at nervebunten jeg spilte sjakk med på torsdager, var offer for holocaust.

Hvorfor var det aldri en historielærer som tok oss med gjennom Tromsøs lille historiske sentrum og viste oss hvor de jødiske familiene hadde forretningene sine før de ble deportert og drept? Caplan i Strandgata 34, Sakolsky i Strandgata 36, Klein i Storgata 62, Shotland i Kirkegata 10, Smith i Bispegata 1 og Resnick i Skolegata 9.

Kanskje var ikke kunnskapene der? I den store byhistorien som kom i fire tykke bind i 1990-årene, står det ingenting om Tromsøs jødiske befolkning, hvor de kom fra, hva de utrettet i

byen og hva slags skjebne de fikk under andre verdenskrig. Bakgrunnen var neppe fordommer og rasisme, men fokus var et annet sted. Lokalhistorikerne hadde detaljert kunnskap om motstandskampen under krigen, men de manglet bevissthet om at Tromsø hadde mistet en hel befolkningsgruppe. Også minnet om den var i ferd med å bli utslettet. I 1995 ble det reist et minnesmerke over Tromsøs myrdede jøder etter initiativ fra etterkommere og overlevende. De måtte selv skaffe finansiering. Hverken Tromsø kommune eller byens handelsstandsforening, der mange av ofrene hadde vært medlemmer, ville bidra.

Ting har endret seg, og også Tromsø minnes nå sin jødiske historie. Derimot er det fortsatt lite oppmerksomhet om de dødsleirene som faktisk fantes på norsk jord og som for det meste lå nettopp i Nord-Norge, der femten tusen jugoslaviske og sovjetiske fanger ble drept eller døde av sult, sykdom, kulde og overanstrengelse mens de bygget vei, jernbane og forsvarsanlegg for å styrke kystbefestningene og fronten mot øst. Jeg husker fra barndommen hvordan de voksne snakket om russefangene og serberleirene, den grusomme fangebehandlingen var noe som hadde preget dem. Derimot nevnte de aldri, etter hva jeg kan huske, de lokale jødeforfølgelsene. Som barn reagerte jeg på hvordan besteforeldregenerasjonen omtalte jøder, fordommene fra en annen tid hang igjen i språket deres. Jeg kjenner på disse følelsene igjen når jeg ser hvordan barna mine og vennene deres reagerer om de hører besteforeldregenerasjonen bruke ordet «neger». Forskjellen er at dagens unge sier ifra, høyt og tydelig. Når det gjelder å si nei til rasistisk språkbruk, har de en selvsikkerhet som vi savnet.

Kilder

Andersen, Ketil Gjølme 2021. *Hitlers Byggherrer. Fritz Todt og Albert Speer i Norge*. Oslo, Fagbokforlaget. Dreyer.

Antonsen, Jendal 1995. *Vår ukjente krigshistorie*, Narvik.

Broberg, Henrik 2014. *Da byen ble stille*. Tromsø, Margbok.

Emberland Terje og Matthew Kott 2012. *Himmlers Norge. Nordmenn i det storgermanske prosjekt*. Oslo. Aschehoug.

Fagertun, Fredrik 2021. *Holocaust i nord. Jødeaksjonene i Nord-Norge 1940–1943* (upublisert kapittel til boken *Krigen i Nord*, bind 2, redigert av Bjørg Evjen).